

Розділ IV

ПОМІРКОВАНИЙ МОДЕРНІЗМ

Броделівське метафорування світу

Різнорманітну й багату творчу спадщину, яку залишив по собі Бродель, звісно, складно переоцінити. Смиренність перед метром історіографії ХХ століття не повинна, втім, обеззброювати нас, звільняти від критичних міркувань і бажання продовжувати ті його справи, які здаються особливо доречними і перспективними¹²². Важко узагальнити синтетичну думку, яка втілюється не лише у панорамних образах минулого (розлогіх у часовому й просторовому відношенні), але насамперед — у глибині дослідження історичної реальності: починаючи від природи і матеріального існування людини, через економіку і суспільні явища, аж до сфери духу. Щоб продемонструвати настільки широкі складові суспільного життя, необхідно добре орієнтуватися в просторах теренах знання, нагромаджених історією, а також — в інших гуманітарних і соціальних науках. Більше того, постає особлива потреба у такій концепції синтезу, яка б дозволила включити в цілісність, знайшовши їм місце, як дрібні факти, так і закономірності окремих сфер життя й історії взагалі.

Концепція глобальної історії в одному зі своїх аспектів і є, по суті, спробою подібного синтезування минулої історичної реальності. Ідея глобальної історії відображає суть історіографічних пропозицій, які сформулював Бродель упродовж своєї багатолітньої діяльності. Можна вважати, що ось ця глобальність підходу, цілісність краще характеризує його творчість, ніж славетна *longue durée*, яка є скоріше похідною, а не відправною точкою броделівської концепції суспільного світу. Реконструюючи й інтерпретуючи її, ми отримуємо уявлення про центральну ідею творчості Броделя. В рамках концепції глобальної історії ми маємо

¹²² Смиренність з неосяжністю творіння Броделя і думку про необхідність певної часової дистанції для оцінки його творчості висловив Броніслав Геремек у своїй доповіді під час урочистого, присвяченого Броделю засідання Товариства Любителів Історії у Варшаві 19.05.1986. У зв'язку зі смертю Броделя з'явилося багато праць, здебільшого — публіцистичних, в яких підбивалися підсумки його життя і творчості. Зокрема, промовистими є назви статей, надрукованих у «Le Nouvel Observateur» (1985, № 2, від 6.XII): «Епопея короля Броделя» і «Заповіт Броделя».

справу із: (1) візією глобального історичного процесу; (2) ідеєю історії як тотальної (цілісної) науки; (3) програмою інтеграції наук про людину та історії¹²³.

Концепція глобальної історії, що стала всесвітньо відомою та набула реноме одного з найбільших досягнень у галузі історіографії, народилася у процесі конкретної дослідницької діяльності Броделя. В образі, який ми презентуємо, вона може бути відчитана (головним чином – шляхом реконструкції й інтерпретації) у конкретних працях цього історика. Отже, шукаючи концепцію глобальної історії, ми насамперед аналізуємо його творчість, пов'язану з історією Європи і світу в модерну добу (XV–XVIII ст.).

Кожен історик – а особливо той, який прагне до синтезування, – закладає, хоча почасти й імпліцитно, певне визначене бачення суспільної реальності, в тому числі – й окреслену візію людини¹²⁴. Історик, який вдається до синтетичного вивчення історії, що розглядається у широких хронологічних і територіальних межах, вимушений надати перевагу, хоча б імпліцитно, певним домінуючим історіографічним метафорам. Саме вони організують його мислення і поєднують у єдине ціле його наратив. Адже без організуючої думки неможливо зв'язати між собою численні терени дійсності, яка є надзвичайно розмаїтою і наповненою величезною кількістю значущих подій і глибинних процесів.

Великі суспільні теорії визнаються такими в тому числі тому, що вони у виразній і прямій формі формулюють судження у принципових історіографічних питаннях. Відповідно, великі творіння історіографії вважаються такими, оскільки вони містять значущі у філософському відношенні (і зазвичай імпліцитно присутні) судження з подібних питань.

Презентоване історією бачення соціальної реальності є неподільним із візією людини. Вони не можуть існувати одне без іншого. Адже людина сприймається в історичному контексті. Від того, як розуміється останній, й залежить образ людини. Якщо людина «є вмонтованою» у подієву політичну історію, тоді вона постає перед нами як свого роду *homo politicus*, якщо у сферу економіки – як *homo oeconomicus* тощо.

Броделівські підходи – це концепція соціальної, історичної людини. Можна від імені Броделя виголосити таке: «Ти бажаєш пізнати люди-

¹²³ Анджей Фелікс Грабський називає концепцію Броделя «паністоричною». Вона є викликом для всіляких «антиісторичних візій світу». Grabski A.F. Kształty historii. Łódź, 1985. S. 499.

¹²⁴ Ідею управління (sterowania) історичним дослідженням сформулював Є. Топольський в працях: Teoria wiedzy historycznej (позд. 5-6); Wolność i przymus w tworzeniu historii. Warszawa, 1990 (позд. 1. S. 1-4).

ну? Тоді мусиш пізнати історію її існування у соціальній реальності, в усіх вимірах людського буття, починаючи від “діалогу” з природою і завершуючи сферою духа (культури). Ти повинен пізнати загальну соціальну систему, до якої, бажаючи того чи ні, належать усі люди». Образ цивілізації, створений Броделем, чітко демонструє, як саме він розумів історичний феномен людини.

Людина у соціальній системі

Бродель розуміє історичну реальність як глобальну соціальну систему. Вона уточнюється за допомоги мережі категорій. Наведемо найважливіші з них.

1. Реальність – це історична соціальна цілісність:

а) люди є вмонтованими до різних підсистем цілісності, які виокремлюються й називаються, зважаючи на певний визначений різновид людської активності і певний характер внутрішніх зв’язків з іншими підсистемами або ж системою як цілісністю; зокрема, йдеться про «регіони світу», «культурні спільноти», «різновиди економічної діяльності», «соціальні групи», «професійні групи», «конфесійні групи», «міста», «держави», «цивілізації», «війни», «острова», «події» тощо;

б) система складається також з підсистем-процесів, які мають чітко окреслені хронологічні і територіальні межі. Причому головним чином йдеться про довго- і середньотривалі процеси.

2. Соціальна цілісність (глобальність) – це соціальна система зі змінною історичною ідентичністю. Остання є провідною рисою цієї системи, її глобальною властивістю. Історичну ідентичність формують найдовготриваліші процеси. Їхня довжина визначає тривалість системи як цілісності, а також – напрямки її еволюції.

3. «Успадкований», наявний рівень розвитку глобального історичного співтовариства визначає рамки можливих форм буття людського суспільства, а також – рівень згаданого діалогу.

4. Відносини характеру «можливе-неможливе» («possible-impossible»), що виникають в усьому спектрі суспільної діяльності, визначають ідентичність глобальної системи. Найважливішими, однак, є межі можливого у сфері «діалогу» людини з так званою природою. Рівень людських можливостей найповільніше еволюціонує саме у сфері контактів з так званім природним середовищем. Воно також визначає у вихідній точці межі того, що є можливим і неможливим.

5. Соціальна система (за винятком світової) є відкритою. Тобто як цілісність вона пов’язана з іншими системами. Адже існують зв’язки, які поєднують соціальну систему (й її підсистеми) з процесами, що від-

буваються поза її межами. Ці зв'язки беруть участь у формуванні цієї глобальної цілісності, впливають на функціонування системи, є співтворцями її ідентичності.

Уважно вивчивши вищенаведену характеристику, можна побачити такі риси глобальної системи Броделя: вона є автодинамічною, ієрархізованою, функціонально організованою, відкритою, нетелеологічною.

Спробуємо доповнити і прокоментувати цю стислу характеристику. Людина завдяки своїй активності є творцем реальності, що її оточує. Своїми діями вона заповнює соціальний простір (саме тому він і є соціальним), є ініціатором руху всередині його. Внаслідок діяльності людини зазнає історичної еволюції межа, що відділяє «можливе» для неї від «неможливого». Зусиллями людини виникають цивілізації і імперії, міста і шляхи, війни і мирне існування. Діючи (живучи), людина залишається вписаною у певний соціальний простір, в якому їй випала доля існувати. Він визначає більшу чи меншу кількість можливих форм активності людини, а тим самим – окреслює сферу її свободи (коло можливих дій). Довготривалі процеси, структурні риси дійсності є тими визначальними складовими, які формують її, а також – остаточно окреслюють, що саме неможливо досягнути чи навіть уявити. Інакше кажучи, вони визначають, що, власне, можливо здійснити і уявити.

«Структурні» процеси – у бродєлівському розумінні цього терміна – мають довготривалий характер, сприймаються індивідами і групами як незмінні, до певної міри – як уже наявні, «природні» й очевидні. Їхню повільну змінність важко помітити. Структурні економічні й культурні процеси є не менш стабільними, ніж природно-соціальне середовище. Вони мають закономірний характер, а їхні конкретні історичні прояви (часові і просторові) є розмаїтими за своїм «колеритом». Ці конкретно-історичні структури й становлять сталі основи людського буття. Саме вони визначають межі можливостей конкретно-історичних індивідів (соціальних груп).

Вписування людини до соціального простору трапляється й тоді, коли ми маємо справу з тим, що є менш стабільним, в більшому ступені навіть – кон'юнктурним. Кон'юнктури наповнюють соціальний простір «живим рухом», як його окреслює Бродель. Людина бере участь у цьому процесі, створює і перетворює те, що є стабільним.

Крім того, долі людей «переплітаються» із долями соціальних груп (класів, релігійних, професійних чи взагалі культурних, цивілізаційних спільнот), а також є тісно пов'язаними з долею своїх міст, держав, цивілізацій, імперій.

«Супільства, – пише Бродель, – насправді рідко коли рухаються

*семимильними кроками, але змінюються впродовж надзвичайно тривалих періодів часу»*¹²⁵.

Зрештою, трансформації соціальних груп обумовлюються загальними кон'юнктурами, які й визначають їх місце у соціальній системі. Спадаючий ритм економічного життя, відносний регрес, спричиняє поляризацію суспільства на заможних і бідних¹²⁶. Натомість добра кон'юнктура, навпаки, сприяє активності, соціальній мобільності, перетіканню населення між групами і класами.

*«Маркс мав рацію, – коментує Бродель, – коли стверджував, що тому, хто володіє засобами виробництва, землею, кораблями, верстатами, сировиною, готовими виробами належить і “панівне становище”»*¹²⁷.

Дворянство, що має у своєму розпорядженні землю, посідає ви-няткове місце у середземноморському суспільстві. Воно спирається на довготривалі структури феодалізму. Попри несприятливі для дворянства тренди або також погіршення його економічного становища, пов'язане зі структурним послабленням економічного розвитку, дворянство все ж зберігає свої позиції у суспільстві.

*«Заможні і впливові уникають пасток, до них потрапляють лише “бідні і ті, які опинилися у немилості” (los desfavorecidos i los pobres). Чи не є це однак істиною усіх часів?»*¹²⁸, – робить висновок Бродель.

Цей дослідник воліє насамперед помічати поділ суспільства на бідних і заможних. Описує терени злиднів, голоду й страждання, які є лігвом бандитизму, волоцюгства, жебрацтва й інших недугів тодішнього суспільства. Бачить прояви соціального гніту і сфери свободи¹²⁹. Скажі-

¹²⁵ Braudel F. *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*. Gdańsk, 1977. T. 2. S. 71.

¹²⁶ Див.: Ibidem. S. 110.

¹²⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. Т. 1. С. 485.

¹²⁸ Braudel F. *Morze Śródziemne*. Т. 2. S. 44.

¹²⁹ Бродель, наприклад, стверджує, що «відірваність від магістральних історичних струменів, соціальний архаїзм (зокрема, вендета) зберігається насамперед з тієї простої причини, що гори є горами. Отже, перешкодою. Але водночас – сховищем, країною вільних людей. Адже будь-які примус і покора, що їх нав'язує цивілізація (соціальний і політичний лад, грошова економіка), в даному випадку вже не тяжіють над людиною. <...> Натомість у низинних краях – тісні, задушливі суспільства, священники на пребендах, пихате дворянство, ефективне виконання акту правосуддя. Гори – це сховище для свободи, демократії, селянських “республік”». Ibidem. Т. 1. S. 45, 46.

мо, селяни не усвідомлюють власного існування, є позбавленими можливості діяльності (революційної) і приреченими відігравати лише роль пасивних спостерігачів. Рівень їхньої пауперизації є настільки великим, що виключає можливість свідомої, групової діяльності¹³⁰.

Броделівська людина є рабом свого соціального оточення.

Людина впродовж багатьох століть є в'язнем кліматів, типів рослинності, фауни, обробки землі, повільно набутої рівноваги, якої він не може позбутися без ризику, що захитається уся будівля¹³¹.

«Чи можна поставити знак рівності між самоусвідомленням тих обмежень і запереченням ролі індивіду в історії? – розмірковує Бродель. – Я так не вважаю... На мою думку, як це не парадоксально, великою людиною вчинку є той, хто чітко розуміє обмеженість власних можливостей, діє у їх вузьких рамках і намагається скористатися тим, що є неминучим. Кожний вчинок, що йде у розріз із глибинною течією історії, – він не обов'язково має бути найбільш очевидним – заздалегідь приречений на невдачу»¹³².

З усього зазначеного вище вочевидь слідує (але ми все-таки хочемо наголосити на цьому), що історичний розвиток, соціальні процеси є результатом людської активності, хоча й не становлять продукт свідомого їхнього конструювання. Вони – наслідок переплетених, пов'язаних між собою, соціально обумовлених дій, які спричиняють чітко окреслені, тривалі, структурні і кон'юнктурні перетворення суспільної системи. Які б вчинки не робила людина (соціальна група), вони обов'язково обумовлюватимуться історичним бар'єром можливостей. Адже в іншому разі їхнього значення та наслідки були б знівельовані залізними соціальними правилами, нав'язаними структурними й кон'юнктурними процесами. Бродель неодноразово акцентує увагу на тому, що сяяння величезного потоку подій тьмяніє, якщо подивитися на нього з довготривалої перспективи.

Скінчимо ці наші міркування, навівши ефектне твердження Броделя:

«Проблема полягає не у запереченні індивідуального (під приво-

¹³⁰ «Зростає провалля між нечисленною меншістю багатіїв (можливо – 5 відсотків населення) і переважаючою кількістю бідняків і злидарів. Вважаю, що спроби соціальної революції не досягли успіху і навіть не знайшли чіткого вираження внаслідок значної пауперизації». Ibidem. S. 489.

¹³¹ Braudel F. Historia i trwanie. S. 55.

¹³² Braudel F. Morze Śródziemne. T. 2. S. 614.

дом того, що над ним тяжіє випадковість), але у подоланні його меж, розрізненні індивідуального і відмінних щодо нього сил, у спротиві історії, яка безпелаяційно зводиться до висвітлення ролі героїв, які визначають її хід. Ми не віримо у культ цих напівбогів або, простіше кажучи, не підтримуємо зухвалу й однобічну думку Трейчке: “Люди творять історію”. Ні, історія також творить людей і визначає їх долю. Історія анонімна, глибока і часто мовчазна...»¹³³.

Отже, коротше кажучи: людина у кайданах глобальної системи.

Приділимо трохи уваги детермінації в межах цієї системи, що приведе нас до висвітлення чергових характеристик, різновидів вписування в неї людини.

Детермінація у глобальній системі

Чи є глобальна властивість броделівської соціальної системи однозначно детермінованою? Поняття «неоднозначна детермінація» можна зрозуміти двояко. Перше значення стосується ситуацій, коли детермінанта зумовлює не однозначно, але типологічно, тобто визначає клас, сукупність детермінованих станів (у даному разі доречним буде вжити термін «рамково»). Йдеться про такі випадки, коли детермінований стан визначається альтернативно (або диз'юнктивно), тобто чітко окреслюється лише період, в якому містяться ці альтернативні стани¹³⁴. Інакше кажучи, детермінанта визначає коло можливих станів.

У подібному розумінні система Броделя є неоднозначно детермінованою. Глобальна властивість (ідентичність системи) визначається як відношення можливості до неможливості, детермінується структурними процесами, в процесі історії змінюється і набуває додаткових визначень.

Другий сенс терміна «однозначна детермінація» можна найкраще передати словом «монодетермінація», адже він стосується саме чинника, що детермінує, але не детермінованого¹³⁵. У подібного роду концепціях історичного процесу вказується на певну сферу реальності, її фрагмент або так званий чинник, що вирішальною мірою (в так званий останній інстанції) визначає характер системи. Таку роль може відігравати гео-

¹³³ Braudel F. Historia i trwanie. S. 28.

¹³⁴ Див.: Ajdukiewicz K. Język i poznanie. Warszawa, 1960. Т. 1 (розділ «Про деякі способи обґрунтування, характерні для природничих наук». S. 72.

¹³⁵ Вживаючи поняття «однозначне» або «багатозначне», я маю на увазі детермінований чинник.

графічний чинник (географічне середовище), біологічний, антропологічний (расовий), економічний (технологічний), ментальний тощо.

У випадку концепції Броделя неможливо говорити про якусь одну вирішальну детермінанту. Ми вже помітили, що рух соціальної цілісності визначається (детермінується) структурними процесами. Не можна, втім, напевно сказати, які з них є найважливішими. Загалом мусимо зробити висновок (зокрема, спираючись на заяву автора, в якій заперечується моністичне детермінування)¹³⁶: викладене тут поняття соціальної системи не вказує на те, що ми маємо справу з детермінізмом, забезпеченим «галузевим» прикметником.

Історизація природи у соціальній системі Броделя

Ця проблема цікавила багатьох інтерпретаторів творів Броделя і, як мені видається, не безпідставно. Адже існують численні дискусійні проблеми, які можна коротко висловити за допомогою питання: чи детермінується рух броделівської суспільної системи географічним середовищем?

Завдяки дослідженням Броделя (а раніше – також його попередників, творців так званої *géographie humaine*, Февра й інших) природне (географічне) середовище сьогодні одностайно вважається повноправною галуззю історичних досліджень.

Перше завдання, яке мав вирішити Бродель, полягало у необхідності інтегрувати природу в соціальну систему. Вимоги внутрішньої організації останньої примушували вписати природне середовище у ті зв'язки (відношення) і детермінації, які існують між складовими елементами цілісності. Ці зв'язки з будь-якої точки зору не могли принципово відрізнитися від решти зв'язків усієї системи. Адже в іншому разі вони б сформували окрему площину (підгалузь) реальності, настільки очевидну, що її можна було б легко прийняти за таку, що існує за межами соціальної системи. Вона б локалізувалася поза нею і немов би ззовні визначала рух цілісності. Згідно з вимогами соціальної системи Броделя будь-яка її складова може бути лише оточенням людської активності, нею самою або її наслідком. Якби було інакше, тобто обрані елементи природи розумілися у природознавчому сенсі, то система вочевидь виявилася б незв'язаною або ж – ці елементи так і лишилися б поза нею. Зовнішнім проявом цієї останньої ситуації стала б наша нездатність, сягаючи до тверджень Броделя, відповісти на питання: чому подібні фрагменти,

¹³⁶ «Я не вірю в можливість пояснення історії, – проголосив Бродель, – за допомогою будь-якого вирішального чинника» // L'Express. 1971. № 1063. P. 77.

ЗМІСТ

Конструювання механізмів історичного мислення (Алла Киридон, Сергій Троян).....	5
--	---

Передмова до українського видання (Войцех Вжосек).....	26
--	----

ІСТОРІЯ – КУЛЬТУРА – МЕТАФОРА Постання неklasичної історіографії

Вступ.....	40
------------	----

Розділ I. Завдання епістемології історії.....	46
---	----

Межа культурного приписування.....	46
------------------------------------	----

<i>Проблема культурного приписування в історії</i>	47
--	----

<i>Метафори генези і розвитку</i>	48
---	----

<i>«Принцип невизначеності» культури</i>	50
--	----

<i>Межі культурного приписування в історії. Історія в герменевтичному колі</i>	52
--	----

Ідея історіографічної метафори.....	56
-------------------------------------	----

<i>Про мовну метафору</i>	57
---------------------------------	----

<i>Неklasичне поняття метафори</i>	59
--	----

<i>Метафоризування як абстрагування і моделювання</i>	60
---	----

<i>Логічна схема і риторичний сенс метафори</i>	61
---	----

<i>Евристична функція метафори</i>	63
--	----

<i>Генеза і доля метафори</i>	64
-------------------------------------	----

Завдання епістемології історії.....	65
-------------------------------------	----

Розділ II. Суперечка про метафори у сучасній французькій історіографії	67
--	----

Доля однієї метафори: «революція»	67
---	----

Відступ про метафори розвитку і генези.....	69
---	----

Пізнавальна функція метафор.....	71
----------------------------------	----

Про метафору «революція» – продовження.....	72
---	----

Боротьба метафор у сучасній французькій історіографії.....	73
--	----

Освіження класичних метафор.....	75
----------------------------------	----

Редагування класичних метафор.....	80
------------------------------------	----

Розділ III. Виникнення модерністської історіографії.....	82
--	----

Історизація економічної науки і економізація історії.....	82
---	----

<i>Економічна наука у тенетах історіографічних метафор</i>	82
<i>Економізація історії. Творці економічної історії:</i>	
<i>Франсуа Сіман і Ернест Лябрусс</i>	86
<i>Історія цін – дискусія про метафори</i>	86
Від поміркованого до крайнього модернізму	94
<i>Апологети квантитативної історії:</i>	
<i>П'єр Шоню і Еманюель Ле Руа Ладюрі</i>	95
Розділ IV. Поміркований модернізм	100
Броделівське метафоризування світу	100
<i>Людина у соціальній системі</i>	102
<i>Детермінація у глобальній системі</i>	106
<i>Історизація природи у соціальній системі Броделя</i>	107
<i>Неповна глобальність</i>	110
<i>Процесуальний світ</i>	113
<i>Метафори поміркованого модернізму</i>	116
Сцієнтистське розуміння матеріальної культури.....	119
<i>Від історичної географії до історичної екології</i>	120
<i>Антропологізація матеріальної культури</i>	121
<i>Матеріальна культура і глобальна історія</i>	122
<i>Матеріальна культура як інфраекономіка</i>	123
<i>Між «речами» і мисленневою дійсністю</i>	126
Темпоральний вимір модерністської історіографії.....	127
<i>Дві передумови</i>	127
<i>Час модерністів</i>	130
<i>Неспівмірність історіографічних метафор</i>	132
Відхід від перспективи безпосередньої антропоморфізації	134
У пошуках синтезуючої метафори.....	137
Історіографічний підсумок. <i>Nouvelle histoire</i> у вузькому сенсі.....	139
Розділ V. Виникнення немодерністської історіографії	142
Історична антропологія.....	143
Дослідження над <i>mentalité</i>	145
Закінчення	154

ПРО ІСТОРИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Вступ	158
I. Культурне приписування як модель історичного мислення та дослідження	162
1. Префігурації культурного приписування	163
2. Антропологічні інспірації ідеї культурного приписування	165

3. Складові культурного приписування. Про принцип несуперечності. Історіографічні метафори.....	167
4. Метафорична істина.....	173
II. Про ангажованість історичного мислення	176
1. Про культурну ангажованість.....	177
2. Про метафоричну ангажованість.....	180
<i>А. Генеза як історіографічна метафора</i>	<i>183</i>
<i>Б. Метафора людини: Індивідуальний Дієвець</i>	<i>187</i>
<i>В. Перспектива безпосередньої антропоморфізації. Метафора людини в класичній історіографії.....</i>	<i>190</i>
<i>Г. Про інтерпретацію. Історична інтерпретація</i>	<i>195</i>
<i>Д. Гуманітарна інтерпретація як інтерпретація історична</i>	<i>199</i>
<i>Е. Про «природу» генерування дії через суб'єкт</i>	<i>202</i>
3. Про випадкову ангажованість.....	205
III. Обличчя історичного мислення.....	209
1. Про деякі стилі історичного мислення про релігійні явища	209
2. Межа та межовість як мисленнєві категорії.....	221
3. «Бачити/знати». Про відмітну роль очевидця в історичному дослідженні.....	231
<i>А. Бачити/знати</i>	<i>232</i>
<i>Б. Вірогідність очевидця.....</i>	<i>236</i>
4. Про два стилі дослідження історії науки.....	239
<i>А. Класична і некласична історія науки</i>	<i>241</i>
5. Прикладна істина корпорації істориків	247
6. Доповнення до проблеми істини у новітній історії.....	255
<i>А. Про незакінченість новітньої історії.....</i>	<i>259</i>
<i>Б. Про ветеранську й історичну перспективи бачення найближчого минулого.....</i>	<i>260</i>
<i>В. Про так звану недоступність джерел новітньої історії.....</i>	<i>261</i>
7. Переконливість та істина в дискурсі про політику.....	265
Замість закінчення.....	269
Список літератури	272
Показчик імен.....	286